

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΝΓ'

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1982

ΤΕΥΧΟΣ Δ'

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα τῶν ἀναριθμητῶν λειτουργικῶν πηγῶν, τόσον τῶν χειρογράφων, ὅσον καὶ τῶν ἐντύπων, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ χριστιανικὴ λατρεία οὐδέποτε ὑπῆρξε στατικὴ καὶ ἀπολελιθωμένη, ἀλλὰ κατὰ καιροὺς προσήρμοζεν, οὐχὶ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον, ἀλλὰ τὰς μορφάς της εἰς τὰς ἐκάστοτε ζωτικὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν πιστῶν.

Ἐκ τῆς ἐξελιξέως τῶν μορφῶν τῆς ὀρθοδόξου λατρείας γίνεται φανερόν, ὅτι ἡ οὐσία αὐτῆς δὲν εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ γήϊνα καὶ ὑλικά στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκάστοτε κατασκευάζονται αἱ λατρευτικαὶ γέφυραι, αἵτινες συνδέουν τὸν οὐρανὸν μετὰ τῆς γῆς, ἀλλ' αὐτὴ αὐτὴ ἡ σύνδεσις τῆς θείας καὶ οὐρανίου μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης καὶ ἐπιγείου πραγματικότητος. Αὐτὸ ἐξηγεῖ διατί τὰ γήϊνα καὶ ὑλικά αὐτὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας εἶναι δυνατόν νὰ μεταβάλλωνται ὑπὸ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ προσαρμόζωνται εἰς τὰς ἐκάστοτε παρουσιαζομένας ἀνάγκας, βεβαίως οὐχὶ πρὸς ἱκανοποίησιν ἀπλῶς ὑποκειμενικῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας ἢ καὶ αὐθαιρεσίας, ἀλλὰ πρὸς ἀνταπόκρισιν εἰς ἐσωτερικὴν παρόρμησιν, ὑπαγορευομένην ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιολογικοῦ κριτηρίου ἢ αἰτήματος τῆς οἰκοδομῆς τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ κριτήριον ἢ αἶτημα τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς ὅπως ἐκδηλον καὶ εἰς τὸ ὅτι στοιχεῖά τινα τῆς χριστιανικῆς λατρείας διεμορφώθησαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, πρωτογενῶς ἢ δευτερογενῶς, εἴτε ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν ἐθνικὴν λατρείαν, εἴτε δι' οἰκειώσεως μορ-

φολογικῶν τινων στοιχείων αὐτῆς. Οὕτω καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως γίνεται ὄρατόν τὸ «μυστήριον τοῦ θελήματος» τοῦ Θεοῦ «κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἣν προέθετο... ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς» (Ἐφ. α', 10).

*

Ἡ ἐκ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ περιβάλλοντος ὀρμηθεῖσα χριστιανικὴ λατρεία ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπηρεασθῇ καὶ ἐκ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐν πρώτοις, ἡ χριστιανικὴ λατρεία κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἔλαβε σ τ ά σ ι ν ἐ ν τ ό ν ο υ ἀ ν τ ι θ έ σ ε ω ς πρὸς τὴν ἐθνικὴν λατρείαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ περισσότερον ἢ ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ ἐδέσποζον τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ὑλικὰ στοιχεῖα. Ἐν τῷ Ἐθνισμῷ αἱ θυσίαι ἔπρεπε νὰ τελῶνται κατὰ τὸ προκαθωρισμένον τυπικόν. Ὅσον αὐταὶ ἦσαν περισσότεραι καὶ πολυτελέστεραι, τόσοον μεγαλυτέρα ἀξία ἀπεδίδετο εἰς αὐτάς. Ἀντιθέτως, ὁ Χριστιανισμὸς ἐτόνιζε τὴν ἐσωτερικὴν, πνευματικὴν, «λογικὴν θυσίαν».

Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ἠσθάνοντο ἀπέχθειαν πρὸς πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν. Ὁ Ἄπ. Παῦλος ἐτόνιζε χαρακτηριστικῶς: «Μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις· τίς γὰρ μετοχὴ δικαιοσύνης καὶ ἀνομίας; Τίς δὲ κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος; Τίς δὲ συμφώνησις Χριστῷ πρὸς Βελίαλ; Ἡ τίς μερίς πιστῶ μετὰ ἀπίστου; Τίς δὲ συγκατάθεσις ναῶ Θεοῦ μετὰ εἰδώλων;» (Β' Κορ. στ', 14-16· πρβλ. καὶ Α' Κορ. ι', 20-21: «Ἄ θύει τὰ ἔθνη, δαιμονίοις θύει καὶ οὐ Θεῷ· οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. Οὐ δύνασθε ποτήριον Κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης Κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων»). Οἱ Χριστιανοὶ ὑπὸ ἕκαστον εἶδωλον ἔβλεπον ἐν δαιμόνιον. Ἡ ἀντίθεσις ἀκριβῶς αὕτη πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν ὠδήγησεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐξορισμῶν καὶ τῆς ἀποτάξεως κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος, τῆς ἀποκηρύξεως τῶν πομπῶν καὶ τῶν ἔργων τοῦ διαβόλου. Ἦδη περὶ

τὸ 200 μ.Χ. ἡ «Ἀποστολικὴ Παράδοσις» τοῦ Ἰππολύτου, — παρουσιάζουσα τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἣτις πράξις κατὰ μέγα μέρος ἦτο κοινὴ πρὸς τὴν τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας¹—, παρουσιάζει τὴν πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἀπόταξιν, ἐκάστου τῶν φωτιζομένων παραινουμένου νὰ εἴπῃ: «Ἀποτάσσομαί σοι, σατανᾶ, καὶ πάσῃ τῇ πομπῇ σου καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις σου» («Renuntio tibi, Satana, et omni servitio tuo et omnibus operibus tuis»)². Μετὰ τὴν ἀπόταξιν ὁ πρεσβύτερος κατὰ τὴν διὰ τοῦ ἐλαίου τοῦ ἐξορκισμοῦ χρίσιν ἔλεγε: «Πᾶν πνεῦμα (ἀκάθαρτον) ἀποχωρεῖτω ἀπὸ σοῦ» («Omnis spiritus abscedat a te»)³. Σχετικαὶ εἶναι καὶ αἱ δεήσεις, ἵνα οἱ κατηχούμενοι λυτρωθοῦν «τῆς παλαιᾶς πλάνης καὶ τῆς μεθοδείας τοῦ ἀντικειμένου»⁴.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἀπέφευγε κατ' ἀρχὰς οἰονδήποτε δανεισμὸν ἐκ τοῦ Ἑθνισμοῦ. Ἡ ὑπαρξίς κοινῶν συμβόλων ἢ ἐννοιῶν δὲν σημαίνει ἐξάρτησιν κατὰ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. «Δὲν διεκδικοῦμεν διὰ τὸν Χριστιανισμὸν τὸ μονοπώλιον τῶν ἐννοιῶν τῆς θυσίας, τῆς ἐξιλεώσεως, τῆς ἀπολυτρώσεως ἢ τὰς τελετὰς τῆς μυσείας, τοῦ καθαρμοῦ, τοῦ φωτισμοῦ κ.λπ. Αὗται ἀποτελοῦν στοιχεῖα, ὑποκείμενα ὡς βάσεις ἐν πάσῃ θρησκείᾳ, καὶ ἀνευρίσκονται εἰς μέγαν ἀριθμὸν θρησκείων, κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ χωρῇ ὑπόνοια, ὅτι αὗται ἐπέδρασαν ἐπ' ἀλλήλων. Ἐπόμενον λοιπὸν εἶναι ἐξωτερικαὶ τινες

1. J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen*, Freiburg Ἑλβετίας 1967, σ. 66-67. Ἡ ἀλεξανδρινὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τὸν Ἰππολύτον τοιζέται ἤδη ἐν H. Eilers, *Die Kirchenordnung Hippolyts von Rom*, Paderborn 1938, σ. 100, 147 ἐξ., 191 ἐξ., 304. Ὁ J. M. Hanssens πιστεύει, ὅτι πατὴρ τοῦ Ἰππολύτου ἦτο ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ τείνει νὰ δεχθῇ, ὅτι ἡ συγγραφὴ τοῦ ἐγράφη αὐτὰ πρῶτα ἔτη τοῦ γ' αἰῶνος ἐν Αἰγύπτῳ (J. M. Hanssens, *La liturgie d' Hippolyte. Ses documents, son titulaire, ses origines et son caractère*, Roma 1959).

2. B. Botte, *La Tradition apostolique. Texte latin, introduction, traduction et notes* (Sources Chrétiennes, 11), Paris 1946, σ. 82.

3. Αὐτόθι. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς «Ἀποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου*, ἐν Ἀθήναις 1978, σ. 30-31.

4. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Τεῦχος Α'), ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 314-315.

ἀναλογίαι νὰ ὑπάρχουν μεταξύ τῶν εἰδωλολατρικῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν τελετῶν... Καὶ αἱ λειτουργικαὶ ὕλαι ἐν τῇ λατρείᾳ, ὅπως τὸ ἔλαιον, τὸ ὕδωρ, ἡ τέφρα, καθὼς καὶ διάφοροι χειρισμοί, οἶον ἡ ἐπίθεσις τῶν χειρῶν, ὑπάρχουν κοινὰ εἰς πολλὰς θρησκείας»⁵. "Ὡστε τὰ κοινὰ στοιχεῖα ταῦτα οὐδόλως αἴρουν τὸ γεγονός τῆς πρὸς τὴν ἔθνικὴν λατρείαν ἐχθρότητος τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν.

Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐπέδρασε καὶ ἡ ἀντίθεσις αὐτῆς πρὸς τὸν ὑπερτονίζοντα τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον Γνωστικισμόν. Ἡ Γνωσις ἐπέδιωκε νὰ συνδέσῃ μετὰ τῶν χριστιανικῶν παραστάσεων ἰδέας τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ ἀνατολικῶν θρησκειῶν. Ἡ κυρία διδασκαλία τῆς ἡτο, ὅτι πᾶν ὕλικόν εἶναι κακὸν καὶ ὅτι μόνον τὸ πνευματικὸν εἶναι ἀγαθόν. Ἡ ἀπόκρουσις τῆς διδασκαλίας ταύτης ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, ἰδίως ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος, ὀλονὲν καὶ μεγαλυτέραν ἔξαρσιν καὶ προβολὴν τοῦ ὕλικου στοιχείου, τῶν δώρων ἐξ ἄρτου καὶ οἴνου. Οὕτως ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ διεμορφώθη ἡ Προσκομιδῆ.

Αἱ ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν μορφολογικαὶ ἢ εἰδολογικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Ἑθνισμού ἤρξαντο νὰ γίνωνται αἰσθηταί πως ὅταν ἐξέλιπεν ὁ ἐξ αὐτοῦ κίνδυνος καὶ ὅταν πλέον ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἠδύνατο νὰ ἀναπτύσσῃται ἐλευθέρως καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ αὐτοκράτορος. Οὗτος καὶ τὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας ἀνεγείρουν μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις, ἐν Βηθλεέμ, ἐν Ρώμῃ, ἐν Κωνσταντινουπόλει κ.ά. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία ἤλθεν εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν τέχνην τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἐχρησιμοποίησε τὸν παρ' Ἑλλησι καὶ Ρωμαίοις χρησιμοποιούμενον ρυθμὸν τῆς Βασιλικῆς⁶ καὶ τὰς διαφόρους μορφὰς τῆς τέχνης τοῦ περιβάλλοντος καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν γόνιμον σύζευξιν τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ αὐτόχθονος καὶ παλαιόθεν ἀκμαζούσης ἀνατολικῆς τέχνης μετὰ τῆς

5. Παν. Τρεμπέλα, Ἐρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Ἀθήναι 1952, σ. 85.

6. J. A. Jungmann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 111 ἐξ.

διὰ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐξαπλωθείσης ἑλληνιστικῆς⁷. Οἴκοθεν νοεῖται, ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας χρῆσις τῶν θύραθεν καλλιτεχνικῶν μορφῶν ἐγένετο πάντοτε κατὰ τρόπον μὴ παραβλάπτοντα, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐξαίροντα καὶ προβάλλοντα τὸν μυσταγωγικὸν χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς τέχνης. Σημειωτέον, ὅτι καὶ πρὸ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας τοῦ κράτους ἡ Ἐκκλησία ἐν ταῖς κατακόμβαις καὶ ἀλλαχοῦ εἶχε χρησιμοποίησει καλλιτεχνικὰ «μοτίβα» τοῦ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ χρῆσις τῶν «μοτίβων» τούτων ἐγένετο μεγαλυτέρα μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δειγματοληπτικῶς ἀναφέρομεν ὡς τοιαῦτα μοτίβα τοὺς ἐρωτιδεῖς, τοὺς τρίτωνας, τὰς παραστάσεις τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, προσωποποιήσεις (ἡλίου, θαλάσσης), συμβολικὰ πτηνὰ, κλάδους φυτῶν, τὸν ἰχθῦν, τὴν ἀμπελον, τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς Νίκας ὡς πρότυπα τῶν πτερωτῶν ἀγγέλων, τὴν ἰδεαλιστικὴν μορφήν τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ τοῦ ποιμένος ἢ τοῦ παίζοντος τὴν λύραν Ὀρφέως πρὸς ἐξεικόνισιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν παράστασιν τοῦ λουτροῦ τοῦ Διονύσου ἢ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πρὸς ἐξεικόνισιν τοῦ λουτροῦ τοῦ Θείου Βρέφους, τὴν κάθοδον τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὸν Ἄδην ὡς καλλιτεχνικὸν πρότυπον τῆς παραστάσεως τῆς εἰς Ἄδου καθόδου⁸ κ.λπ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας χρῆσις τῆς μουσικῆς, ἥτις ἤτο λίαν διαδεδομένη ἐν τῷ εἰδωλολατρικῷ περιβάλλοντι, χρησιμοποιομένη εἰς πᾶσαν ἑορτήν, εἰς πᾶν ἐπίσημον γεῦμα, εἰς πᾶσαν θυσίαν. Ἡ Ἐκκλησία ἀπέκρουσε τὴν χρῆσιν μουσικῶν ὀργάνων, ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν (ιδίως ὁ αὐλὸς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἡ λύρα καὶ τὸ τύμπανον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων), πρὸς ἐκδίωξιν τῶν δαιμόνων καὶ πρὸς ἐπίκλησιν τῆς βοηθείας τῶν Θεῶν. Οἱ Χριστιανοὶ ἐχρησιμοποίησαν ὁμως ἐκ τῆς μουσικῆς τοῦ περιβάλλοντος πᾶν ὅ,τι συνεπιβιάζετο πρὸς τὸν μυσταγωγικὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας

7. Κωνστ. Δ. Καλοκύρη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 25 ἐξ., 37, 114 ἐξ.

8. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 115-116.

των. Οὕτως ἐπέτρεψαν τὴν δημιουργίαν χορῶν ψαλτῶν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ ἀντιφωνικοῦ ἄσματος⁹.

Εἶτα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν χρῆσις οὐ μόνον τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὕφους ἢ τῆς μορφολογικῆς δομῆς τῆς προσευχῆς τοῦ περιβάλλοντος. Ἐὰν ἡ λατινικὴ λατρεία χρησιμοποιοῖ προσευχὰς διακρινομένας διὰ τὴν βραχύτητα, λιτότητα, σαφήνεια καὶ ξηρὰν νομικὴν διατύπωσιν, ἣτις ἐχαρακτήριζε τὸν τρόπον ἐκφράσεως τῶν Ρωμαίων, ἀντιθέτως τὰ ἑλληνικὰ λειτουργικὰ κείμενα περιέχουν προσευχὰς διακρινομένας διὰ τὸ πανηγυρικὸν ὕφος καὶ διὰ προσφωνήσεις τοῦ Θεοῦ, περιεχούσας πλεῖστα ἀλληλοδιαδόχως καὶ ἀσυνδέτως χρησιμοποιούμενα ἐπίθετα, τὰ ὁποῖα συχνάκις ἐκφράζουν τὴν ἄρνησιν τοῦ ἐπιγείου καὶ ἐνδοκοσμικοῦ (λ.χ. «ἀχραντε, ἀμίαντε, ἀναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀνεξιχνίαστε, ἀναλλοίωτε, ἀνυπέρβλητε, ἀμέτρητε, ἀνεξίκακε Κύριε»)¹⁰. Ὡσαύτως ἡ τάσις τῶν χριστιανικῶν λειτουργικῶν κειμένων ἢ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν κατακομβῶν πρὸς ἔκφρασιν τῆς χαρᾶς ἐπὶ τοῖς περιγραφομένοις ἢ ἐξεικονιζομένοις θαυμασίους ἔργοις τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ φύσει ἔχει πολλὰ πρότυπα οὐ μόνον εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν στωϊκῶν φιλοσόφων¹¹. Ἡ ἐκ τοῦ 4ου αἰῶνος καταγομένη «Κλημέντειος λειτουργία» ἐξυμνεῖ τὸν Θεὸν διὰ μακρᾶς

9. J. Quasten, *Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit*, Münster 1930. J. A. Jungmann, *Der Gottesdienst der Kirche auf dem Hintergrund seiner Geschichte*³, Innsbruck-Wien-München 1962, σ. 16. Τοῦ αὐτοῦ, *Liturgie der christlichen Frühzeit*, σ. 112-113.

10. Εὐχὴ τοῦ Ἑσπεριοῦ τοῦ ἁγ. Πνεύματος.

11. J. A. Jungmann, *Liturgie der chr. Frühzeit*, σ. 114, ἔνθα παρατίθεται καὶ ὑπόδειξις τοῦ ἔχοντος ἑλληνικὴν μόρφωσιν Ἰουδαίου Φίλωνος περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ ὑμνῆται ὁ Θεός: Φίλωνος, Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων Ι, 210 ἐξ., ἔνθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, λέγονται τὰ ἑξῆς: «Ὅταν βουληθῆς, ὦ διάνοια, εὐχαριστῆσαι περὶ γενέσεως κόσμου θεῶ, καὶ περὶ τοῦ ὄλου ποιῶ τὴν εὐχαριστίαν καὶ περὶ τῶν ὀλοσχερεστάτων αὐτοῦ μερῶν ὡς ἂν ζῶου τελειοτάτου μελῶν, ὅλον οὐρανοῦ λέγω καὶ ἡλίου καὶ σελήνης, πλανήτων καὶ ἀπλανῶν ἀστέρων, εἶτα γῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ζώων καὶ φυτῶν, εἶτα πελαγῶν καὶ ποταμῶν ἀθιγενῶν τε καὶ χειμάρρων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς, ἔπειτα ἀέρος καὶ τῶν κατ' αὐτὸν μεταβολῶν· χειμῶν γὰρ καὶ θέρους, ἔαρ τε καὶ μετόπωρον, αἱ ἐτήσιοι καὶ βιωφελέσταται ὥραι, παθήματα ἀέρος γεγόνασιν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν μετὰ σελήνην τρεπομένου. Κἂν ἄρα ποτὲ περὶ ἀνθρώπων εὐχαριστῆς, μὴ μόνον περὶ τοῦ γένους, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν εἰδῶν καὶ ἀναγκαιοτάτων μερῶν εὐχαρίστει, ἀνδρῶν, γυναικῶν, Ἑλλήνων, βαρβάρων, τῶν ἐν ἡπείροις, τῶν τὰς νήσους εἰ-

περιγραφῆς τῶν ἐν τῇ φύσει (οὐρανοῦ, χοροῦ ἄστρον, φωτός, ὕδατος, πυρός, φυτῶν, ζώων κ.λπ.).

Ἔπειτα πολλαὶ μορφαὶ κοινωνικῶν σχέσεων υἰοθετήθησαν ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἔστω ὡς παράδειγμα ὁ ἀσπασμὸς ἢ τὸ φίλημα, ὅπερ ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ πολιτισμῷ εἶχε σημασίαν μεγαλυτέραν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔχει σήμερον. Ἡ εἰσδοχὴ καὶ ἔνταξις εἰς μίαν ἀδελφότητα ἢ κοινότητα ἐπεσφραγίζετο τότε διὰ τοῦ φιλήματος, τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖ διατί καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ὁ νεοβαπτισθεὶς ἅμα τῷ χρίσματι ἐδέχετο τὸ φίλημα ἐκ μέρους τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἐν συνεχείᾳ τῶν πιστῶν¹².

Ὁ ἀσπασμὸς ὡσαύτως τοῦ θυσιαστηρίου ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ καὶ πολλὰ τῶν λειτουργικῶν ἀμφίων ἔχουν ἐξωχριστιανικὰ πρότυπα¹³. Εἶτα πολλαὶ πτυχαὶ τῆς ἐθιμοτυπίας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου ἐπέδρασαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἀναλόγων ἐκδηλώσεων ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ (λ.χ. τῆς «προσκυνήσεως», τῆς συνοδείας τοῦ ἐπισκόπου ὑπὸ προπορευομένων ἢ παρισταμένων κατωτέρων λειτουργῶν. τῶν προπορευομένων λαμπαδηφόρων καὶ θυμιώντων κ.τ.τ.)¹⁴.

Αἱ ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἐπιδράσεις δὲν προέρχονται μόνον ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ ἢ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐθνικῆς λατρείας, ἣτις περιεῖχε σύμβολα καὶ στοιχεῖα, ἀνήκοντα καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας θρησκείας. Ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ μνημονεύσωμεν ὡς παράδειγμα τὴν κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς καὶ τῆς λατρείας σ τ ρ ο φ ἦ ν π ρ ὸ ς ἀ ν α τ ο λ ᾶ ς, ἣτις ἦτο σταθερὰ συνήθεια παρὰ τοῖς Ἑλλησι, Ρωμαίοις καὶ πολλοῖς ἄλλοις λαοῖς. Ἡ Ἀνατολή, ἐξ ἧς ἀνατέλλει ὁ ἥλιος, ἐθεωρήθη πάντοτε ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὡς ὁ τόπος, ἐξ οὗ

ληχότων» (Philonis Alexandrini, Opera quae supersunt, τόμ. 5, ἐκδ. L. Cohn, Βερολίνου 1962, σ. 50-51. Πρβλ. O. Casel, *Das Gedächtnis des Herrn in der altchristlichen Liturgie*, Freiburg 1920, σ. 21-26.

12. Fr. J. Dölger, *Der Kuss im Tauf- und Firmungsritual*, ἐν *Antike und Christentum* 1 (1929), σ. 186-196.

13. J. A. Jungmann, *Der Gottesdienst der Kirche*, σ. 17-18.

14. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 18-19. Πρβλ. J. A. Jungmann, *Liturgie der chr. Frühzeit*, σ. 118-122. A. Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, London 1966, σ. 82.

ἐκπορεύεται ζωή, δύναμις καὶ χαρά. Οὕτως ὁ ἀνατέλλων ἥλιος ἐθεωρήθη σύμβολον τῆς θεότητος, τοῦθ' ὅπερ εὐκόλως ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς εἰς τὴν θεοποίησιν τοῦ ἡλίου, ὡς συνέβη συχνάκις. Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς στροφή ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, οἵτινες ἐθεώρουν τὸν Χριστὸν ὡς «ἀνατολὴν ἐξ ὕψους» (Λουκ. α', 78), ὡς «ἥλιον δικαιοσύνης» (Ματθ. δ', 2) καὶ ἀπέδιδον εἰς αὐτὸν πάσας τὰς ἐγκωμιστικὰς ἐκφράσεις, τὰς ὁποίας ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐχρησιμοποιοῦσε περὶ τοῦ ἡλίου. Ὁ Χριστὸς ἦτο δι' αὐτοὺς *Sol salutis*, ὁ ἥλιος, ὅστις φέρει τὴν σωτηρίαν καὶ εὐτυχίαν.

Ἡ πρὸς ἀνατολὰς στροφή ἐχαρακτήριζεν ὡσαύτως τοὺς ναοὺς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, οἵτινες κατὰ κανόνα ὠκοδομοῦντο κατὰ τρόπον, ὥστε αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου, ὅταν ἠνιόγοντο αἱ θύραι τοῦ ναοῦ, νὰ πίπτουν ἐπὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ἀγάλματος τοῦ Θεοῦ. Ὡστε ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστραμμένη πρὸς Ἀνατολὰς. Ὡσαύτως παλαιότατοι χριστιανικοὶ ναοί, τοῦλάχιστον ἐν Ρώμῃ, εἶχον τὴν εἴσοδον πρὸς ἀνατολὰς (ἄγ. Πέτρος, Βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ). Αὐτὸ εἶχε τὸ μειονέκτημα, ὅτι ὅταν οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἤθελον νὰ στρέψουν τὸ βλέμμα πρὸς ἀνατολὰς, ἔπρεπε μετὰ τοῦ ἱερέως νὰ στρέψουν τὸ πρόσωπον πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ. Ἐν ταῖς αἰγυπτιακαῖς λειτουργίαις ἀκόμη σήμερον διατηρεῖται ἡ εἰς ἐλληνικὴν γλῶσσαν προτροπή, διὰ τῆς ὁποίας οἱ πιστοί, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τῆς κυρίας εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς πρὸ τοῦ ἐπινικίου ὕμνου, προετρέποντο νὰ στραφοῦν πρὸς ἀνατολὰς («εἰς ἀνατολὰς βλέπετε»). Ἄλλ' ἤδη τὸν 4ον αἰῶνα ἐν Συρίᾳ οἱ ναοὶ οἰκοδομοῦνται κατὰ τρόπον, ὥστε οὐ μόνον ἡ ἀψὶς νὰ εὐρίσκηται πρὸς ἀνατολὰς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἱερεὺς μετὰ τοῦ λαοῦ νὰ βλέπῃ πρὸς ἀνατολὰς, τοῦθ' ὅπερ μετεδόθη εἰς ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον. Ὁ ἱερεὺς ἴσταται πρὸ τοῦ λαοῦ, οὐχὶ *versus populum*. Ἡ ὅλη κοινότης εἶναι μᾶλλον μία μεγάλη λιτανεία, ἥτις, ὀδηγουμένη ὑπὸ τοῦ ἱερέως, κατευθύνεται πρὸς ἀνατολὰς, πρὸς τὸν ἥλιον, πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ Κύριον, ἵνα μετ' αὐτοῦ προσφέρῃ εἰς τὸν Θεὸν τὴν θυσίαν¹⁵.

15. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 122-126. Fr. J. Dölger, *Sol salutis. Gebet und Gesang*

Ἐνταῦθα δέον ὡσαύτως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν Ἐθνισμόν ὥρισε τὴν 25ην Δεκεμβρίου ὡς τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων, θέλουσα πιθανῶς νὰ δημιουργήσῃ ἐν ἀντίβαρον εἰς τὴν κυρίαν ἐθνικὴν ἑορτὴν τῆς λατρείας τοῦ ἡλίου (Dies Natalis Solis Invicti), περὶ τὴν ὁποίαν εἶχε συγκεντρωθῇ ἡ ἀντίστασις τοῦ Ἐθισμού. Ἡ Ἐκκλησία ἠθέλησεν εἰς τὴν ἐθνικὴν ἑορτὴν νὰ ἀντιπαρατάξῃ μίαν χριστιανικὴν μὲ ὅλως νέον περιεχόμενον, ἀντικαταστήσασα ἐκείνην διὰ τῆς ἑορτῆς τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἡλίου τῆς δικαιοσύνης (Ματ. δ', 2), τοῦ «φωτὸς τοῦ κόσμου» (Ἰωάν. η', 12)¹⁶.

Ἐν συνεχείᾳ, θὰ ἡδύνατό τις νὰ μνημονεύσῃ διαφόρους περιφερειακὰς ἐπιδράσεις τῆς ἐθνικῆς λατρείας ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν. Τὰ ἐκ τοῦ Ἐθισμού υἰοθετηθέντα δὲν εἶναι μόνον ἄσχετα πρὸς τὸ θεμελιῶδες καὶ οὐσιῶδες περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἀλλ', ἐνταχθέντα εἰς νέας πνευματικὰς συναρτήσεις καὶ ὀργανικὰς ὁλότητας, προσέλαβον ὅλως νέον περιεχόμενον. Ἔστωσαν ὡς δείγματα ἡ χορήγησις εἰς τοὺς νεοβαπτισθέντας γάλακτος καὶ μέλιτος¹⁷, «συνήθειαι τινες τοῦ γάμου, οἷα ὁ συνηθιζόμενος καὶ παρ' ἐθνικοῖς πέπλος τῆς νύμφης, οἱ δακτύλιοι, τὰ λευκὰ ἐνδύματα καὶ οἱ στέφανοι¹⁸...», ἐπικήδειά τινα ἔθιμα, οἷα τὰ τριήμερα, ἐφθήμερα, ἐνεαήμερα, τεσσαρακονθήμερα ἢ τριακονθήμερα μνημόσυνα, τὰ νεκρικὰ δεῖπνα¹⁹, ἡ πολιτικὴ διαίρεσις τοῦ ἔτους, τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν καὶ ἰδίᾳ ἐν τῇ Δύσει τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος, ἡ παρ' ἐθνικοῖς κρατοῦσα χρῆσις τοῦ θυμιάματος καὶ τῶν ἀνημμένων ἐν ἡμέρᾳ λαμπάδων κατὰ τὴν λατρείαν,

---

*im christlichen Altertum*², Münster 1925. O. Nussbaum. *Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000*, Bonn 1965, I, σ. 397-399.

16. Fr. J. Dölger, ἔνθ' ἄνωτ. J. Lechner, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 168-169. Πρβλ. B. Botte, *Les origines de la Noël et de l'Épiphanie*, Löwen 1932. O. Cullmann, *Der Ursprung des Weihnachtsfestes*, Zürich-Stuttgart ²1960.

17. J. A. Jungmann, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 127.

18. Πρβλ. K. Baus, *Der Kranz in Antike und Christentum*, Bonn 1940, σ. 96 ἔξ.

19. E. Freistedt, *Altchristliche Totengedächtnistage und ihre Beziehung zum Jenseitsglauben und Totenkultus der Antike*, Münster 1928.

αί πομπώδεις λιτανεῖαι, ἀλλὰ καὶ ἑορταὶ ἐκχριστιανισθεῖσαι καὶ προσλαβοῦσαι καθαρῶς χριστιανικὸν περιεχόμενον κ.λπ.»²⁰.

*

Αἱ ἀνωτέρω ὑποδειχθεῖσαι ἔθνικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἦσαν, ὡς εἴπομεν, περιφερειακαί, διότι πρόκειται εἴτε περὶ γλωσσικῶν ἢ ἔθιμοτυπικῶν μορφῶν, εἴτε περὶ ἐξωτερικῶν τελετουργικῶν στοιχείων, εἴτε περὶ ἐκλογῆς ὠρισμένων ἡμερῶν. Ἄλλ' εὐρέθησαν καὶ οἱ ἰσχυρισθέντες ὅτι ἐν τοῖς χριστιανικοῖς μυστηρίοις ὑπάρχει καὶ βαθυτέρα ἐπίδρασις ἐκ μέρους τῶν ἐθνικῶν μυστηριακῶν τελετῶν²¹, αἵτινες συνεδέοντο εἴτε μετὰ τοῦ τυπικοῦ τῆς μυστικῆς μύσεως τῶν μετεχόντων τῆς ἐθνικῆς μυστηριακῆς λατρείας, εἴτε μετὰ τῆς δραματικῆς παραστάσεως τῶν δεινῶν, τοῦ θανάτου, τῆς ἀναβιώσεως καὶ τελικῆς νίκης τοῦ πάτρωνος τῶν μυστηρίων Θεοῦ (Διονύσου, Περσεφόνης κ.λπ.) ἐν τῇ ἐλπίδι, ὅπως οἱ μεμνημένοι μετᾶσχον τοῦ βίου τῆς Θεότητος καὶ εὔρουν μετὰ θάνατον τὴν σωτηρίαν²². Οὕτως εἰς τὰς μυστηριακὰς λατρείας δὲν ὑπῆρχε διδασκαλία τις, ἀλλὰ δραματικὴ ἐνέργεια, ἥτις ὠδήγει εἰς ἔκστασιν καὶ ἱερὸν ἐνθουσιασμόν, χρησιμοποιοιμένων μουσικῆς, χοροῦ, καθαρτικῶν λουτρῶν, ἱερῶν δείπνων καὶ παντὸς εἵδους «ὄργιου» (ἐκ τῆς λ. «ἔργον»), ἥτοι ἐκ τῆς αὐτῆς λέξεως, ἥτις ὑπάρχει ἐν τῇ συνθέτῳ λέξει («λειτουργία»).

Σήμερον ἡ νηφαλία ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει, ὅτι ἐν τῇ ἀποστολικῇ ἐποχῇ, καθ' ἣν εἶχεν ἤδη ἀναπτυχθῆ ἡ χριστιανικὴ μυστηριακὴ ζωὴ, οὐδεμία ἐπαφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τῆς ἐθνι-

20. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 111.

21. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 98-111. Τοῦ αὐτοῦ, *Μυστηριακαὶ θρησκείαι καὶ Χριστιανισμός*, Ἀθῆναι 1932. Odo Casel, *Das christliche Kultmysterium*, Vierte durchgesehene und erweiterte Auflage, hrsg. von P. Burkhard Neunheuser, Regensburg 1960. Τὸ αὐτὸ εἰς γαλλ. μτφρ. *Le Mystère du Culte dans le Christianisme* (1946)· εἰς ἀγγλ. μτφρ. *The Mystery of Christian Worship* (1960)· εἰς ἰσπ. μτφρ. *El Mistero del Culto cristiano* (1953). Th. Filthaut, *Die Kontroverse über die Mysterienlehre*, Warendorf 1947· τὸ αὐτὸ εἰς γαλλ. μτφρ. *La théologie des mystères. Exposé de la controverse*, Paris-Tournai 1954.

22. Πλείονα σχετικῶς καὶ εἰδικὴν βιβλιογραφίαν ἰδὲ ἐν Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἀνωτ. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ*, Ἀθῆναι 1940, σ. 465.

κῆς μυστηριακῆς λατρείας ἦτο δυνατὴ καὶ ὅτι ἡ ἀπαντωμένη ἐν τῇ Κ.Δ. λέξις «μυστήριον» οὐδόλως ἔχει λατρευτικὴν σημασίαν, ἀλλὰ σημαίνει τὸ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου σχέδιον τοῦ Θεοῦ, ὅπερ ἦτο ἀνεξιχνίαστον καὶ «ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν γενεῶν» καὶ μόνον «νῦν ἐφανερῶθη τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ» (Κολοσ. α', 26), πραγματοποιηθὲν ἐν Χριστῷ.

Κατὰ τὸν β' καὶ γ' αἰῶνα, διαδοθέντων τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων καὶ ἀποτελούντων κίνδυνον διὰ τὸν Χριστιανισμόν, οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς καὶ δὴ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ οἱ ἀπολογηταὶ Ἰουστίνος καὶ Τερτυλλιανὸς ἀποκρούουν σφοδρῶς τὰ ἐθνικὰ μυστήρια καὶ κατηγοροῦν ταῦτα ὡς πιθηκίζοντα καὶ μιμούμενα τὰς χριστιανικὰς τελετὰς (βάπτισμα, ἱερὸν δεῖπνον κ.λπ.)²³. Ἐπομένως οἱ χριστιανοὶ οὗτοι συγγραφεῖς βλέπουν ὁμοιότητας, ἀλλ' ὑπερασπίζονται τὴν προτεραιότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ καί, χρησιμοποιοῦντες οἰκείας εἰς τοὺς ἐθνικοὺς εἰκόνας καὶ παραστάσεις, ἀπευθύνουν οἶονεὶ πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων τὴν πρόσκλησιν: «Ἐλθετε πρὸς ἡμᾶς. Ἡμεῖς ἔχομεν τὰ ἀληθῆ Μυστήρια»²⁴. Οὕτως οἱ Χριστιανοὶ λαμβάνουν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἔναντι τῆς λατρείας τοῦ ἡλίου στάσιν, περὶ τῆς ὁποίας ἔλεγον: «Ἡμεῖς ἔχομεν τὸν Ἀληθῆ Ἥλιον». Χαρακτηριστικὴ εἶναι περικοπή τις τοῦ «Προτρεπτικοῦ» Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ἐν τῇ ὁποίᾳ οὗτος, —ἀναφερόμενος εἰς τὰ Βακχικὰ ἢ Διονυσιακὰ μυστήρια, ἅτινα ἐτελοῦντο μετ' ὀργιαστικῆς μουσικῆς καὶ χρήσεως οἴνου ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐν ἐκστατικῇ καταστάσει μεθέξεως τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ Διονύσου—, λέγει χαρακτηριστικῶς:

23. Ἐν τῇ συναφεῖᾳ ταύτῃ δέον νὰ ὑπομνησθῆ, ὅτι «τὰ γραπτὰ μνημεῖα, τὰ μαρτυροῦντα περὶ τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων οὔτε πολυάριθμα εἶναι, οὔτε ἐν πᾶσιν ἀξιόπιστα, διότι ἐφ' ὅσον μὲν πρόκειται περὶ μαρτυριῶν ἐξ ἐθνικῶν φιλοσόφων ἢ ἐκ χριστιανῶν συγγραφέων, ἔχουν ἐμφιλοχωρῆσει εἰς αὐτὰς ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα, τῶν μὲν φιλοσόφων ἀλληγορούντων τὰ μυστήρια κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν προκαταλήψεις, τῶν δὲ Χριστιανῶν ζητούντων ν' ἀποδείξουν, ὅτι ὁ δαίμων ἐν τοῖς εἰδωλολατρικοῖς μυστηρίοις ἀπεμιμήθη καὶ παρεποίησε τὰς τελετὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ» (Πρβλ. Τερτυλλιανοῦ, *De Bapt.* 5 καὶ *De praescripti.* 40. Ἰουστίνου, *Ἀπολογία* 62, 2 καὶ 66, 3, ἐν ΒΕΠΕΣ, 3, 195 καὶ 198. Κλήμεντος Ἀλεξ., *Στρωμ.* Ε', 1, ἐν ΒΕΠΕΣ 8, 115).

24. J. A. Jungmann, *Liturgie der chr. Frühzeit*, σ. 142 καὶ 145.

«Φύγωμεν τὴν συνήθειαν, φύγωμεν οἶον ἄκραν χαλεπὴν ἢ Χαρύβδεωσ ἀπειλὴν ἢ Σειρῆνας μυθικάς... Ἐὰν ἐθέλης μόνον, νενίκηκας τὴν ἀπώλειαν καὶ ... ἀπάσης ἔση τῆς φθορᾶς λελυμένος, κυβερνήσει σε ὁ λόγος ὁ τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῖς λιμέσι καθορμίσει τῶν οὐρανῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον...

«Καὶ μὴν ὄραν μοι δύο μὲν ἡλίους δοκῶ,
δισσὰς δὲ Θήβας»,

βακχεύων ἔλεγέ τις εἰδώλοισ, ἀγνοίᾳ μεθύων ἀκράτῳ· ἐγὼ δ' αὐτὸν οἰκτείραμι παροινούντα καὶ τὸν οὕτω παρανοοῦντα ἐπὶ σωτηρίαν παρακαλέσασαμι σωφρονούσαν, ὅτι καὶ Κύριος μετάνοιαν ἀμαρτωλοῦ καὶ οὐχὶ θάνατον ἀσπάζεται. ἜΗκε, ὦ παραπλήξ, μὴ θύρσω σκηριπτόμενος, μὴ κιττῶ ἀναδούμενος, ρῖψον τὴν μίτραν, ρῖψον τὴν νεβρίδα, σωφρόνησον· δείξω σοι τὸν λόγον καὶ τοῦ λόγου τὰ μυστήρια, κατὰ τὴν σὴν διηγοῦμενος εἰκόνα. Ὁρος ἐστὶ τοῦτο Θεῷ περιληγμένον, οὐ τραγωδίαις ὡς Κιθαιρῶν ὑποκείμενον, ἀλλὰ ταῖς ἀληθείαις ἀνακείμενον δράμασιν, ὅρος νηφάλιον, ἀγναῖς ὕλαις σύσκιον· βακχεύουσι δὲ ἐν αὐτῷ οὐχ αἱ Σεμέλης «τῆς κεραυνίας» ἀδελφαί, αἱ μαινάδες, αἱ δύσαγνον κρεανομίαν μουόμεναι, ἀλλ' αἱ τοῦ Θεοῦ θυγατέρες, αἱ ἀμνάδες αἱ καλαί, τὰ σεμνὰ τοῦ λόγου θεσπίζουσαι ὄργια, χορὸν ἀγεύρουσαι σώφρονα. Ὁ χορὸς οἱ δίκαιοι, τὸ ἄσμα ὕμνος ἐστὶ τοῦ πάντων βασιλέως· ψάλλουσιν αἱ κόραι, δοξάζουσιν ἄγγελοι, προφηῆται λαλοῦσιν, ἦχος στέλλεται μουσικῆς, δρόμῳ τὸν θίασον διώκουσιν, σπεύδουσιν οἱ κεκλημένοι πατέρα ποθοῦντες ἀπολαβεῖν. ἜΗκέ μοι, ὦ πρέσβυ καὶ σύ, τὰς Θήβας λιπῶν καὶ τὴν μαντικὴν καὶ τὴν βακχεϊαν ἀπορρίψας πρὸς ἀλήθειαν χειραγωγοῦ· ἰδοῦ σοι τὸ ξύλον ἐπερείδестαι δίδωμι· σπεῦσον, Τειρεσία, πίστευσον· ὄψει Χριστὸς ἐπιλάμπει φαιδρότερον ἡλίου, δι' ὃν ὀφθαλμοὶ τυφλῶν ἀναβλέπουσιν· νύξ σε φεύξεται, πῦρ φοβηθήσεται, θάνατος οἰχθήσεται· ὄψει τοὺς οὐρανούς, ὦ γέρον, ὁ Θήβας μὴ βλέπων»²⁵.

25. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς* XII, 119, ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 1, σ. 76-77. O. Casel, *Liturgie als Mysterienfeier*, Freiburg 1923, σ. 103 ἔξ.

Ἡ πολεμικὴ αὕτη στάσις τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῶν ἔθνικῶν μυστηρίων ἀπέρρεεν ἐκ τῆς βεβαιότητος, ὅτι μεταξὺ χριστιανικῶν καὶ ἔθνικῶν μυστηρίων ὑπάρχει θεμελιώδης διαφορά, ἀναγομένη ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἰς τὸ ὅτι τὰ ἔθνικὰ μυστήρια ἔχουν πανθεΐζοντα φυσιολατρικὸν χαρακτῆρα καὶ συνεχίζουν τὴν λατρείαν ἀρχαίων γεωργικῶν λαῶν, ἥτις εἶχεν ὡς ἀντικείμενον τὴν καθ' ἕκαστον χειμῶνα νέκρωσιν καὶ καθ' ἕκαστον ἔαρ ἀναζωογόνησιν τῆς φύσεως, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἔχει θεμέλιον αὐτῆς τὸ ἱστορικὸν γεγονός τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Θεανθρώπου²⁶.

Ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς, οὔσης ραγδαίας τῆς πτώσεως τοῦ Ἑθνισμοῦ καὶ τῶν ἔθνικῶν μυστηρίων, ἄτινα ἐγένοντο οὕτως ἀκίνδυνα διὰ τὸν Χριστιανισμόν, οἱ Χριστιανοὶ δὲν διστάζουν νὰ υἱοθετοῦν ἐκφράσεις ἐκ τῆς γλώσσης καὶ τῆς ὀρολογίας τῶν ἔθνικῶν μυστηρίων. Οὕτω χρησιμοποιοῦνται —βεβαίως μόνον ὡς ἐξωτερικὴ ἐπένδυσις— αἱ λέξεις «μυσταγωγός», «μυσταγωγία», «μεμυημένοι», «ἱεουργία», «ἱερολογία», «τελετή», τοῦθ' ὕπερ κατ' ἐξοχὴν παρατηρεῖται ἐν τοῖς ἔργοις (Ψευδο-) Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, πρὸ πάντων περὶ τὸν δ' αἰῶνα, ὁ Χριστιανισμὸς παρέλαβεν ἐκ τῶν ἀρχαίων μυστηρίων συνηθείας τινάς, ὡς λ.χ. τὴν *disciplinam arcanam*, ἥτις ἦνθησε τὸν δ' καὶ ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχη κατὰ τὸν ε' αἰῶνα. Ἡ συνήθεια αὕτη συνίστατο εἰς τὸ ὅτι αἱ κύριαι τελεταὶ τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων, οἱ κατ' αὐτάς ἁγιαστικοὶ λόγοι, τὸ σύμβολον τῆς πίστεως, ἡ Κυριακὴ προσευχὴ κ.τ.τ. ἐγνωστοποιοῦντο οὐχὶ εἰς τοὺς μὴ βεβαπτισμένους, ἀλλὰ μόνον εἰς τοὺς μεμυημένους, μεταδιδόμενα εἰς αὐτοὺς οὐχὶ διὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου ἀλλὰ προφορικῶς ἀπὸ στόματος εἰς στόμα²⁷.

Ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτῃ δεόν νὰ ὑπομνησθῇ ἡ πολλὰς ἀντιλογίας προκαλέσασα ἄποψις τοῦ διαπρεποῦς ρωμαιοκαθολικοῦ

26. Hugo Rahner, *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich 1945, σ. 21-72.

27. O. Perler, *Arkandisziplin*, ἐν *Reallexikon für Antike und Christentum* I, σ. 667-676.

θεολόγου Odo Casel, ὅστις ἠσχολήθη ἐνδελεχῶς περὶ τὸ ζήτημα τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως τῶν Χριστιανικῶν καὶ τῶν Ἐθνικῶν Μυστηρίων. Κατὰ τὸν Casel, τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἰδρύθησαν ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ἀλλ' ὁ Ἐθνισμὸς εἶχε προπαρασκευασθῆ ἔν τινι μέτρῳ δι' αὐτά, ἐπειδὴ ἐν τοῖς μυστηρίοις εἶχε γνωρίσει τὸν αὐτὸν «τύπον» ἢ τὸ αὐτὸ «εἶδος». Δι' αὐτὸ ὁ Χριστιανισμὸς, εἰσελθὼν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ, ἐχρησιμοποίησε τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τῶν Μυστηριακῶν Θρησκειῶν, ἵνα φέρῃ εἰς ἐπαφὴν τοὺς ἐθνικοὺς μετὰ τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως μετὰ τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Οὕτω τὰ μυστήρια τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ὑπῆρξαν, ὑπὸ τινα ἔποψιν, προπαιδευτικὸν σχολεῖον, ὁδηγοῦν πρὸς τὸν Χριστόν. Αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅπερ οἱ ἐθνικοὶ ἐζήτουν μετὰ νοσταλγίας ἐν τοῖς μυστηρίοις, προσεφέρθη εἰς αὐτοὺς ἀληθῶς ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ. Οὗτοι παρίστων δραματικῶς τὴν ζωὴν καὶ τὰ πάθη μιᾶς θεότητος ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως μετὰσχουν τῆς ἀθανάτου ζωῆς τῶν θεῶν καὶ οὕτως εὗρουν τὴν σωτηρίαν. Ἀκριβῶς ταύτην προσέφερον ὁ Χριστιανισμὸς. Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον, ἀπέθανε καὶ ἀνέστη. Οἱ Χριστιανοὶ ἐπιτυγχάνουν τῆς σωτηρίας μετέχοντες τῶν Παθημάτων καὶ τῆς Ἀναστάσεώς Του διὰ τῶν Μυστηρίων, πρὸ πάντων διὰ τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς Εὐχαριστίας, διὰ τῆς ὅλης λατρείας. Ὅθεν, κατὰ τὸν Casel, δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν ὀρθῶς τὴν λατρείαν, μόνον ἐὰν ἐξετάζωμεν αὐτὴν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἀρχαῖα μυστήρια, ὡς «λατρευτικὸν μυστήριον» (Kultmysterium). Βεβαίως οὗτος δὲν ἀμφισβητεῖ τὰς μεταξὺ τῶν ἀρχαίων μυστηρίων καὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὑφισταμένας διαφοράς, δοθέντος, ὅτι ἐκεῖνα μὲν στηρίζονται ἐπὶ τοῦ μύθου, αὕτη δὲ ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος τοῦ ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος Κυρίου. Ὁ Casel τονίζει, ὅτι ὁ τύπος (Typus), τὸ λατρευτικὸν εἶδος (das kultische Eidos) «μυστήριον» περιέχει ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν ὀρθῶς κατανοουμένην οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας, τ. ἔ. ἐν σωτηριῶδες γεγονός, τὰ Πάθη καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν παρουσίαν τοῦ σωτηριώδους αὐτοῦ γεγονότος ἐν τῇ λατρείᾳ,

πρὸ πάντων ἐν τοῖς μυστηρίοις, τὴν μετάδοσιν τῆς σωτηρίας καὶ τῆς χάριτος εἰς ἐκείνους, οἵτινες μετέχουν τῆς λατρείας. Δι' αὐτὸ ὁ Casel ὀρίζει εὐσυνόπτως τὴν λατρείαν ὡς «τὸ λατρευτικὸν μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας». Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ λατρεία εἶναι ἐκεῖνο τὸ μυστήριον, τοῦ ὁποῦ ἄντικείμενον εἶναι ἡ ἀπολυτρωτικὴ ἐνέργεια τοῦ Χριστοῦ. Παροῦσα καὶ ἐνεργὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἶναι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνέργεια καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ἡ χάρις, δηλ. ὁ καρπὸς τῆς ἐνεργείας ταύτης. Τὸ ὅτι ἐν παρωχημένον γεγονὸς γίνεται ἐν τῇ λατρείᾳ παρὸν εἶναι μυστηριώδης καὶ ἀπρόσιτος εἰς τὴν διάνοιαν ἀλήθεια τῆς πίστεως²⁸.

Ἡ θεωρία τοῦ Casel, ἀποκρουομένη ὑπὸ πολλῶν²⁹, δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἐξ ὀλοκλήρου δεκτὴ, τοσοῦτῳ μᾶλλον ὅσῳ ἡ νηφαλία ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ καθ' ὕλην ἀναλογία μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν καὶ χριστιανικῶν μυστηρίων³⁰. Αὐτὸ ὅμως οὐδόλως σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ παραθεωρήσωμεν τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Casel, ὅταν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ὑπὸ τοῦ Söhngen προβληθεῖσαν μεμετριάσμενην μορφήν αὐτῆς: Ἡ ἀπολυτρωτικὴ ἐνέργεια τοῦ Χριστοῦ εἶναι παροῦσα ἐν τῷ μέτρῳ, καθ' ὃ εἰς ἐκείνους, οἵτινες μετέχουν τῶν

28. J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit*, σ. 147-149. Odo Casel, *Das christliche Kultmysterium*, σ. 75 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *Das Mysteriengedächtnis im Lichte der Tradition*, ἐν *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 6 (1926), σ. 113-204.

29. Ἰδὲ Th. Filthaut, ἐνθ' ἄνωτ.

30. Ὁ καθηγητὴς Παν. Τρεμπέλας σημειοῖ: «Οὐδεμία πραγματικὴ σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δι' ὕδατος καθάρσεων καὶ τοῦ λουτροῦ τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος... Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι αἱ δι' ὕδατος καθάρσεις ἐν ταῖς μυστηριακαῖς θρησκείαις δὲν ἀποτελοῦν μέρος τῶν καθ' αὐτὸ μυστηριακῶν τελετῶν, ἀλλὰ προετοιμασίαν καὶ προπαρασκευὴν εἰς τὴν κυρίως μύησιν. Τοῦναντίον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἀποτελεῖ τὸ βάπτισμα αὐτὴν αὐτὴν τὴν μυστηριακὴν τελετὴν». «Ὅσον ἀφορᾷ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ὑπάρχει μὲν καὶ ἐν τοῖς εἰδωλολατρικοῖς μυστηρίοις δεῖπνον, ἀλλ' ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστίᾳ κατὰ τὸν θεῖον Παῦλον κοινωνοῦμεν αὐτοῦ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου (Α' Κορ. ι', 16' ια', 27). Δὲν ἀποτελεῖ λοιπὸν ἡ Θ. Εὐχαριστία δεῖπνόν τι ἱερόν, ἐν τῷ ὅποιῳ παρατίθενται βρώματα ἀπλῶς ἡγιασμένα, ὡς ἐξεδέχοντο τοῦτο περὶ τῶν ἰδίων δεῖπνων οἱ ὅπαδοι τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν, ἀλλ' ἀποτελεῖ τράπεζαν συνδεδεμένην ἀρρήκτως πρὸς τὸ ὑπερουράνιον θυσιαστήριον, καὶ προτίθεται ἐν αὐτῇ εἰς βρώσιν καὶ πόσιν αὐτὸς ὁ ἐνανθρωπήσας Θεὸς» (Παν. Τρεμπέλας, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 108 καὶ 109). Πρβλ. Alexander Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, London 1966, σ. 82.

μυστηρίων, δημιουργεῖται ἐν ἀντίγραφον (Abbild) τῆς λυτρώσεως. Δηλαδή αὐτό, ὅπερ εἶναι ἡ ἄμεσος συνέπεια τοῦ μυστηρίου, εἶναι ἐν ἀντίγραφον τῆς λυτρώσεως ἐν τῷ μετέχοντι τοῦ μυστηρίου. Ὁ βαπτιζόμενος ἐνταφιάζεται μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ θὰ ἀναστηθῇ μετ' αὐτοῦ. Ὁ μετέχων τῆς Θ. Λειτουργίας καὶ μεταλαμβάνων τῶν ἀχράντων μυστηρίων θύεται μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀγιάζεται. Ἀλλὰ τὸ ἀντίγραφον τοῦτο τῆς λυτρώσεως δὲν εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἀπολυτρωτικὴ πράξις, ἀλλ' ἡ συνέπεια καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ταύτης³¹.

Ἡ ὅλη θεωρία τοῦ Odo Casel καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ, ἥτις ἀνεπτύχθη περὶ τὸ λειτουργικὸν κέντρον τῆς μονῆς Maria Laach, εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ὡς ἀντίδρασις ἐναντίον τῆς μέχρι τοῦδε κυριαρχούσης ἀφηρημένης καὶ νοησιαρχικῆς κατανοήσεως τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἡ θεωρία αὕτη, ὡς παρατηρεῖ ὁ Jungmann, κατέστησε συνειδητόν, ὅτι ἡ ἐν τῇ λατρείᾳ «ἀνάμνησις» τοῦ Πάθους καὶ τῆς Ἀναστάσεως δὲν εἶναι ὑποκειμενικὴ ἀνάμνησις τῶν πρὸ 2.000 ἐτῶν συμβάντων, ἀλλ' ἔχει καὶ ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα. Τελουμένης τῆς Θ. Λειτουργίας καὶ καθαγιαζομένων τῶν τιμίων δώρων, συμβαίνει μία «ἀνάμνησις», ἀκόμη καὶ ἐὰν οὐδεὶς ἔχη ἐν τῇ σκέψει του ταύτην. Οὕτως ἡ λύτρωσις δὲν εἶναι τι παρωχημένον, ἀλλ' εἶναι παροῦσα πρὸ πάντων ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὅστις εὑρίσκεται ἐν τῇ λατρευτικῇ συνάξει, εἶναι ὁ καρπὸς τῆς λυτρώσεως. Ἐν τῇ συνάξει ταύτῃ παρευρίσκεται ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Χριστός, ὅστις εἶπεν: «Ἴδου ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. κη', 20). Δὲν εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἔζησε κάποτε εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλ' ἐκεῖνος, ὅστις ζῆ καὶ βασιλεύει. Αὐτὸς Οὗτος ὁ Χριστὸς ἐνεργεῖ ἐν τοῖς μυστηρίοις. Εἶναι ὁ ἀρχιερεὺς καὶ συγχρόνως τὸ θῦμα· εἶναι ἐν τῷ μυστηρίῳ παρὼν vere, realiter et substantialer. Ἀλλ' ἡ ἐν τῷ μυστηρίῳ παρουσία αὕτη εἶναι μόνον ἐν τμῆμα μιᾶς πολλαπλῆς παρουσίας τῆς σφζούσης πραγματικότητος, ἥτις παρέχεται εἰς

31. O. Sö h n g e n, *Symbol und Wirklichkeit im Kultmysterium*², Bonn 1940.

ἡμᾶς ὡς δωρεὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ λατρείᾳ. Ὁ Casel ἐχρησιμοποίησε τὴν ἔννοιαν τοῦ μυστηρίου καὶ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων ὡς μέσον προβολῆς τοῦ πλούτου τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς δυνάμεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας³², ἣτις καθιστᾷ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν μυστηριακὴν κοινωνίαν καὶ «*mirabile sacramentum*»³³.

32. J. A. Jungmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 149-150.

33. Odo Casel, *Das christliche Kultmysterium*, σ. 196.